

גלות פוליטית ופוליטיקה של גלות

רענן רייך

Mario Sznajder and Luis Roniger / *The Politics of Exile in Latin America*, Cambridge University Press, 2009, 384 pp.

התופעה של גולים פוליטיים ליוותה את אמריקה הלטינית במרוצת כל ההיסטוריה העצמאית שלה (מן הרבע הראשון של המאה התשע-עשרה ואילך), אולם, למרבה ההפתעה, לא היה עד כה בנמצא כל חיבור מקיף שדן בתופעה. מבחינה זו אפוא, ספרם של מריו שניידר ולואיס רוניגר הוא בגדר חידוש גמור. הספר בוחן תקופה ארוכה מאוד, מן התקופה הקולוניאלית על דרכי ההדרה, ההרחקה וההגליה שבהן נקטו המעצמות האיבריות, ועד לוונצואלה של הוגו צ'אווס (Chávez) בימים אלה ממש. עם זאת, הספר איננו סקירה כרונולוגית ותיאורית בלבד, אלא כולל בו ניתוח של סוגיות שונות הנוגעות לגלות (כפויה או מרצון), לאופן שבו מנהלים גולים את מאבקם הפוליטי, לתרומתם להבנייתן של זהויות קולקטיביות (במדינת האם ובמדינה המארחת) ולהשפעתם של הגולים על תהליכים פוליטיים. גם כאשר נשללה מן הגולים אזרחותם, הם חשו עדיין השתייכות לקהילה הלאומית שאותה נאלצו לעזוב, ובמקביל יצרו מחדש או המציאו את זהותם האינדיבידואלית, אך גם את זו הקולקטיבית, המשותפת לקהילת הגולים ולאחיהם שבמולדת.

הגליה הייתה לכלי שבאמצעותו הסדירו באמריקה הלטינית את המערכות הפוליטיות. במשך רוב שנותיהן לא התאפיינו המדינות בדרום אמריקה ובמרכזה בחברות פלורליסטיות ובמודלים של שיתוף מעגלים רחבים בתהליכים הפוליטיים. לעתים קרובות היו אלה מערכות פוליטיות שבהן "המנצח לוקח הכול" או של "משחק סכום האפס".

במרוצת המאה התשע-עשרה, כפי שמציינים שניידר ורוניגר, היו המערכות הפוליטיות באמריקה הלטינית אליטיסטיות ומעגל המשתתפים בהן היה מצומצם. בהתאם לכך, גם הגולים הפוליטיים היו בדרך-כלל בני האליטות ומספרם היה קטן. הבחירה ביעדים לגלות הייתה אף היא מוגבלת למקומות מסוימים בלבד: פריס, יותר מכל עיר אחרת, הייתה ל"מְפֵה" של הגולים הלטינו-אמריקנים. בחירה זו מוסברת באוריינטציה התרבותית של אותן אליטות, אשר פנו עורף לתרבויות הילידיות של היבשת והפנו את מבטם אל מרכזי הציביליזציה האירופית.

פרופסור רענן רייך מלמד היסטוריה מודרנית של ארגנטינה ושל ספרד בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל אביב.

raanan@post.tau.ac.il :ל'א"ר

לעומת זאת, במחצית השנייה של המאה העשרים, על רקע תהליכים של רדיקליזציה חברתית ודמוקרטיזציה פוליטית, אפשר לראות גלים נרחבים של גולים פוליטיים, שנמלטו ממשטרים מהפכניים (דוגמת קובה לאחר שנת 1959), או משטרים צבאיים אוטוריטריים (תחילה בברזיל ואחר-כך בצ'ילה, אורוגוואי וארגנטינה של שנות השבעים). לא פעם היה לחלק מן הנמלטים קשר רופף, אם בכלל, לפעילות פוליטית, אך תהפוכות מדיניות, מעשי אלימות ומלחמות אזרחים דחקו אותם אל מחוץ למולדתם. בנסיבות אלה חל שינוי גם בבחירת יעדי הגלות, ומקסיקו הפכה לאחד היעדים המועדפים. שניידר ורוניגר מנתחים את המשמעויות שנלוו לכל בחירה כזו, בין השאר מבחינת הדינמיקה שנוצרה בקהילות הגולים השונות והזהות ההיברידית שפיתחו הגולים. המחברים מצביעים על תהליכים של שיתוף פעולה והזדהות בין קהילות גולים ממדינות שונות במקום מושבן המשותף החדש. רשתות חברתיות ופוליטיות שונות וזהות פן-אמריקנית החלו נרקמות בנסיבות אלה. לעומת זאת, חסר בספר דיון בהקשר הפוליטי המקומי באתרי הגלות, ולעתים דומה כי הגולים חיו ופעלו בתוך בועה.

סוגיה מרתקת אחרת – שמחברי הספר רומזים עליה, אך היא מצדיקה מחקרים מעמיקים נוספים – נוגעת לשיבה מן הגלות ולאופן שבו השפיעו הגולים-השבים על המערכת הפוליטית, התרבות הפוליטית ודפוסי הפעילות במולדתם הישנה-החדשה.

שניידר ורוניגר מציעים מבנה משולש, שבמסגרתו מתקיימים קשרים שונים בין המדינה המגרשת, הגולים והמדינות המארחות. אולם במהלך המאה העשרים הצטרפה צלע רביעית למודל זה: המרחב הציבורי הבינלאומי, שבמסגרתו מובעת דאגה לחוק הבינלאומי, לסוגיות הומניטריות ולזכויות אדם. מרחב זה מאפשר לגולים להשמיע את טענותיהם ולהביע את מחאתם ללא מגבלות הצנזורה במולדתם, ובלי שריחוקם הגאוגרפי מארצם יצמצם את יכולתם להציג את עמדותיהם. במרחב בינלאומי זה פועלים כיום ארגונים בינלאומיים וארגונים לא-ממשלתיים, נוצרות רשתות של סולידריות, והתקשורת העולמית ממלאת בו תפקיד מרכזי.

נשיאים שיצאו לגלות לאחר שהסתיימה תקופת כהונתם (בבחירות או בהפיכה) – החל בסימון בוליבר (Bolívar) וחוסה דה סן מרטין (San Martín), גיבורי מלחמות העצמאות בדרום אמריקה, ועד הנשיאים הגולים של השנים האחרונות: אלברטו פוחימורי (Fujimori) בפרו, קרלוס סלינאס דה גורטארי (Salinas de Gortari) במקסיקו, ג'מיל מוואד (Mahuad) באקוודור ואלחנדרו טולדו (Toledo) הפרואני – הם בגדר תופעה בלתי-נפרדת מן ההיסטוריה הפוליטית באמריקה הלטינית. שניידר ורוניגר יצרו את בסיס הנתונים המקיף ביותר בעניין זה לגבי היבשת כולה במאות התשע-עשרה והעשרים, והוא כולל למעלה מאלף וחמש-מאות כהונות נשיאותיות.

דוגמא מובהקת לסוג זה של פוליטיקה של גלות, שאותו מנתחים המחברים, אפשר למצוא בנדודיו של הנשיא הארגנטיני, חואן פרון (Perón). פרון הודח בהפיכה צבאית בספטמבר 1955 ונאלץ לצאת לגלות ממושכת, שארכה למעלה

חואן פרון (Perón) בגלות בספרד, שנת 1966 (אימג'בנק ישראל/Gettyimages)

כרבע מן המצביעים נענו להנחיה זו, וכך קרה שיותר אנשים הצביעו בפתק לבן מאשר לכל מפלגה אחרת (מן הראוי לזכור, שבאותה עת הייתה המפלגה הרדיקלית מפוצלת לשניים). בנסיבות מסוימות הופכת אפוא הגלות לנכס פוליטי בידיו של מנהיג, אשר מצטייר כמי שמוכן להעלות קורבן עילאי (עזיבת המולדת) למען מטרה נעלה – טובת העם והאומה.

בעת גלותו של פרון בפרברי מדריד הפכה הווילה שבה התגורר, Puerta de Hierro, למקום עלייה לרגל לפעילים פוליטיים, אנשי האיגודים המקצועיים ועיתונאים. פרון היה מעביר באמצעותם מסרים לתומכיו ולמתנגדיו כאחד, מחזק ומחליש זרם כזה או אחר בתוך התנועה ההטרוגנית שהנהיג. אי-אפשר לתאר את המערכת הפוליטית הארגונית בשנות השישים וראשית שנות השבעים בלי להרחיב את הזירה הגאוגרפית שלה, כך שתכלול גם את מדריד, מקום גלותו של הגנרל פרון.

שניידר ורוניגר מבססים את מחקרם על ספרות משנה מעודכנת ונרחבת במידה מעוררת השתאות. מחיבורים היסטוריים, דרך יצירות ספרות ועדויות שהועלו על הכתב, ועד למחקרים של פסיכולוגים חברתיים ופסיכיאטרים לגבי קשיי ההסתגלות והמחיר הנפשי שנתבע מן הגולים במקום מושבם החדש. המחברים מקדישים בספרם מקום נרחב לגולים

משבע-עשרה שנים, בטרם היה יכול לשוב כמנצח למולדתו ולהיבחר בפעם השלישית לנשיאות, ברוב גדול יותר מאשר בעבר. פרון התגלגל באותן שנים מפרגוואי השכנה, שם העניק לו הגנרל אלפרדו שטרוסנר (Stroessner) מחסה ראשוני, לפנמה, שם הכיר את מי שתהיה רעייתו השלישית הידועה בכינוי איסבלטה, משם לוונצואלה של פרס חימנס (Pérez Jiménez), לרפובליקה הדומיניקנית של רפאל טרוחיו (Tujillo), ולבסוף, בראשית שנת 1960, לספרד של הגנרליסימו פרנסיסקו פרנקו.

במשך כל התקופה הזו הפעילו ממשלות ארגנטינה השונות לחצים על המדינות שהעניקו מקלט לפרון כדי שיסגירו את הגנרל, או לפחות יגבילו את פעילותו הפוליטית. מכל מקום, המאמצים שעשו המשטרים השונים בבואנוס איירס לדה-פרוניזציה של החברה הארגנטינית רק תרמו לדה-פרוניזציה שלה. וכך נוצר מצב, שגם בהיותו מרוחק אלפי מילין ממולדתו וגם בעת שמפלגתו הוצאה אל מחוץ לחוק, היה פרון לפוליטיקאי הארגנטיני החשוב ביותר, הבורר העליון שעמדתו עשויה לתרום להמלכתם של נשיאים, דוגמת ארתורו פרונדיזי (Frondizi) בשנת 1958, או לערעור שלטונם. שנה קודם, כאשר התקיימו בחירות לאספה המכוננת, הנחה פרון מן הגלות את תומכיו בארגנטינה להצביע בפתק לבן.

מי אפוא בגד במי?

אורה לימור

Jeremy Cohen / **Christ Killers: The Jews and the Passion from the Bible to the Big Screen**, Oxford: Oxford University Press, 2007, 337 pp.

סיפור משפטו ומותו של ישו הנוצרי מסופר בברית החדשה בצבעים עזים וקודרים. המאורעות רודפים זה את זה במהירות והדרמה המתעצמת באה אל סופה הבלתי-נמנע. ארבעת ספרי הבשורה – האוונגליונים, הכוללים את הביוגרפיות הרשמיות של ישו, מביאים ארבע גרסאות של הסיפור. שלוש מהן (בשלושת האוונגליונים הראשונים, הסינופטיים) דומות למדי והאחרונה, בבשורה על-פי יוחנן, שונה בפרטים שונים, אך בכלן תמצית הסיפור זהה: לאחר שסעד את סעודתו האחרונה יצא ישו לגת שמנים, שם הוסגר בידי תלמידו יהודה איש קריות לידי אנשיו של הכהן הגדול. הוא נשפט, נמסר לידי הרומאים, נשפט בפני הנציב פונטיוס פילטוס, הולקה, סבל גידופים ועינויים, והוצא להורג על הצלב. כל זה נמשך פחות מיממה, כמה שעות איומות המחזיקות את הדרמה המפורסמת ביותר בעולם. סיפור הצליבה הוא המיתוס העומד בבסיסה של האמונה הנוצרית ושל התאולוגיה שלה, סיפור שמעצב תורה דתית.

מי אשם במותו הנורא של ישו? על-פי כל הגרסאות, הרומאים היו אלה ששפטו את ישו והוציאו אותו להורג בדרך האכזרית שהיתה מקובלת עליהם – צליבה. עם זה, אין סיפורי הברית החדשה מותירים מקום לספק באשר לשאלה מי חפץ היה במותו. היו אלה היהודים שבגדו בו ומסרו אותו לידי השלטונות, הם אלה שקראו להוציאו להורג, הם אלה שסירבו להצעה לשחרר אותו כמחווה חג וקראו "יצלב". על-פי תיאורו של מתי (כז, 22-27) פונטיוס פילטוס נעתר לדרישת היהודים לצלוב את ישו, אך קודם שנתן את הפקודה "רחץ את ידיו לעיני העם ויאמר נקי אנכי מדם הצדיק הזה אתם ראו. ויענו כל העם ויאמרו דמו עלינו ועל בנינו". כל העם היהודי דרש אפוא את מותו של ישו, ואף קיבל עליו ועל בניו את האחריות למותו. זהו גרעין הסיפור – סיפור חטאם של היהודים. הם סירבו להכיר בישו כמשיחם למרות האותות שהראה, ותחת זאת גרמו למותו וקיבלו עליהם אחריות קולקטיבית לכך, בדורם ולעתיד לבוא.

על השאלה מי באמת אשם במותו של ישו נשתברו קולמוסים רבים, וכהן מדגיש, כי אין בכוונתו לעסוק בשאלה זו. הוא אינו עוסק בעובדות, שכן לא העובדות הן שקבעו את גורל היהודים. כוונתו לעסוק במיתוס – במקומם של סיפור הצליבה ושאלת אחריותם של היהודים, כל היהודים בכל הדורות – במסגרת היחסים שבין נוצרים ליהודים. האשמת היהודים ברצח המשיח והדרך שבה הובן עוונם,

הארגנטינים של שנות השבעים, אותם אלפים שנאלצו לעזוב את מולדתם בשל פעילות הטרור של הארגון, שנודע בראשי התיבות של שמו, Triple A (Alianza Anticomunista Argentina) ואחר-כך בשל הטרור הממלכתי של הדיקטטורה הברוטלית, אשר תפסה את השלטון במרס 1976. כפי שמציינים שניידר ורוניגר, לא מעט נכתב על קהילות הגולים הארגנטינים באמריקה הלטינית (בייחוד במקסיקו) ובאירופה (בייחוד בצרפת), על הקשר שלהם עם ארגוני זכויות אדם ועל מאמציהם של נציגי החונטה לסכל את הפעילות הפוליטית של קהילות הגולים.

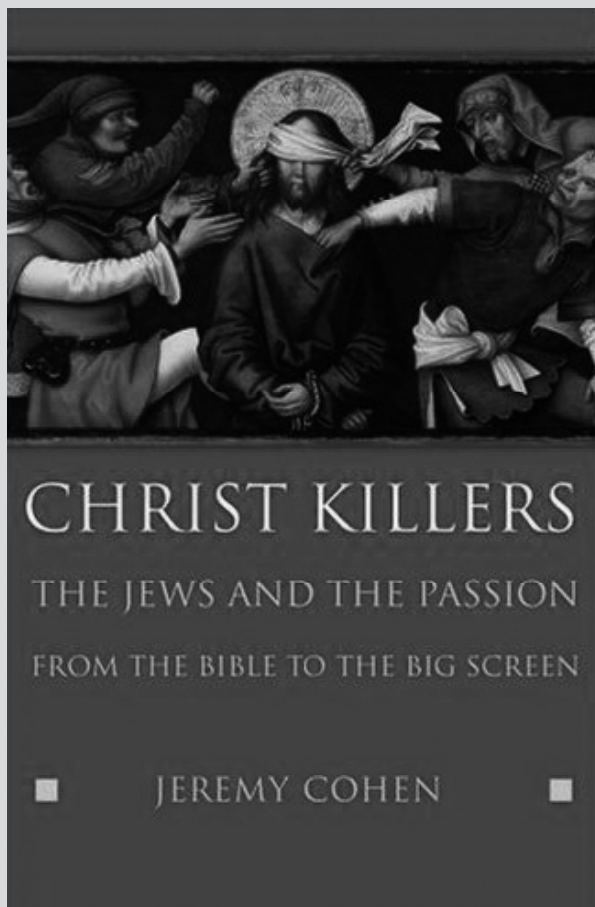
הספר תורם, בין השאר, גם להיכרות עם קהילות הגולים הארגנטינים בישראל. גולים אלה, רובם ככולם ממוצא יהודי, לא הגיעו לישראל במעמד של פליטים או מקבלי מקלט מדיני, אלא מפוח חוק השבות. קשה לאמוד את מספרם, שכן אי-אפשר להפרידם מכלל העולים שהגיעו באותן השנים מארגנטינה לישראל. על-פי הערכה, בין סוף שנת 1975 (כלומר עוד בטרם ההפיכה, אבל בעת שכבר פעלו כנופיות המוות בתמיכת הממשלה) לבין אמצע שנת 1978, הגיעו לישראל כמה מאות גולים מארגנטינה (כנראה לא יותר מ-400), שנמלטו מאימי הרדיפות של שלטון הגנרלים. רבים מהם היו רחוקים ממסגרות יהודיות ונעדרי זיקה לציונות לפני בריחתם, ולפיכך עזבו רובם את ישראל עוד בסוף שנות השבעים (בדרך-כלל למערב אירופה, ובייחוד לספרד ולצרפת). אחרים שבו לארגנטינה לאחר קץ הדיקטטורה בשנת 1983. מבחינתם של רבים מהם, אשר החזיקו בעמדות שמאליות רדיקליות, ישראל לא הייתה אלא תחנת מעבר, והם מתחו ביקורת קשה על המדיניות הישראלית בשטחים הכבושים ואחר-כך על הפלישה הישראלית ללבנון בקיץ של שנת 1982.

אל הגולים האלה הצטרפו צעירים שעלו לארץ במסגרת תנועות הנוער הציוניות בתחילת שנות השבעים, ויחד עם קומץ של ישראלים בעלי עמדות שמאליות, הם ניסו להסביר לציבור הישראלי את המתרחש בארגנטינה. הגולים הם שהיוו את רוב הפעילים במחאה שאורגנה בישראל נגד הדיקטטורה הצבאית בארגנטינה, למשל לקראת אליפות העולם בכדורגל, המונדיאל של שנת 1978, ובמהלכה.

לסיכום, מחקרם של שניידר ורוניגר הוא מורכב, בין-תחומי ורב-שכבתי. הוא ממלא חלל שהיה קיים בהיסטוריוגרפיה של תת-היבשת הלטינו-אמריקנית בכל הנוגע לתופעה של הגלות הפוליטית ומשמעויותיה. מדובר במחקר מרתק ופורץ דרך, שיעורר עניין רב, הן בקרב היסטוריונים של אמריקה הלטינית והן בקרב חוקרי מדע המדינה, אשר עניינם הוא בסוגיות תאורטיות וקונצפטואליות, ובכללם חוקרי תפוצות (diasporas) ותהליכים רגיונליים ועל-לאומיים.

פרופסור אורה לימור מן האוניברסיטה הפתוחה חוקרת מסורות נוצריות ויחסי יהודים-נוצרים בשלהי העת העתיקה ובימי הביניים.

oral@openu.ac.il :7"א

טוען כהן, קבעו את גורלם במשך מאות שנים. דרכי הפרשנות של הסיפור, השינויים שחלו בהבנתו והמסקנות שהתבקשו מכך לגבי היהודים הם נושאי הספר. ספר זה הוא אפוא סיפורו של סיפור.

בספר שלושה חלקים: "המיתוס ומקורותיו", "המיתוס בהיסטוריה", "המיתוס והאמנויות". החלק הראשון – "המיתוס ומקורותיו" – מסביר את התהוות המיתוס, תוך עיון במחקרים של הברית החדשה ובכתבי אבות הכנסייה. המקורות שבידינו (כתבי הברית החדשה), מסביר כהן, אינם מאפשרים לשחזר את האירועים כפי שאמנם התרחשו, אך הם שופכים אור על הנסיבות ההיסטוריות שבהן נכתבו, עוצבו ונמסרו. בעקבות ג'ון גייג'ר (Gager) עושה כהן שימוש ברעיון הדיסוננס הקוגניטיבי של לאון פסטינג'ר (Festinger), כדי להסביר כיצד אותם יהודים שהתנגדו בעקשנות להכיר במשיחיותו של ישו הפכו במהרה ל"אחר" האולטימטיבי של הנצרות. "דחיית הדת החדשה בידי היהודים למרות שנוסדה בתוך היהדות הפכה אותם לאויבים המובהקים של ישו. בעיני הנוצרים, למרות שהם היו צריכים להיות הראשונים לקבלו הם בגדו בהבטחת הישועה שלו [...] (עמ' 28). אבות הכנסייה ראו בבגידתם של היהודים בגידה קולקטיבית, שבעטיה קיבלו עליהם היהודים אשמה קולקטיבית, כפי שכותב הירונימוס: "הקללה דמו עלינו ועל בנינו' התמלאה באובדן הנצח". כהן מציג גם את אבני הבניין שמהן נבנה המיתוס – דימויי תשתית מקראיים שקיבלו מעמד קריטי בשתי הדתות, ראש וראשון בהם סיפור העקדה. דווקא הקרבה בין הפרשנות היהודית של העקדה לפרשנות הנוצרית, טוען כהן, קרבה המבטאת מסורת משותפת, היא שגרמה להגברת היריבות והעוינות, כשהשאלה על הפרק היא למי שייכת העקדה, למי יש בעלות עליה. אותו שיתוף גורלי עולה גם מניתוח דרשת הפסחא של מליטו (Melito), בישוף סרדיס (Sardis) במאה השנייה לספירה, שממנה אפשר ללמוד על המקום שתפס המיתוס של רצח המשיח כבר במאה השנייה לספירה. העובדה, שהיהודים מילאו את התפקיד שהופקד בידי ישו עצמו, שצריך היה לעלות על הצלב למען גאולת המין האנושי, איננה פוטרת אותם מעונש. ישו אכן היה צריך לסבול, אומר מליטו "אך לא בידכם". הטוב שנבע ממעשה נפשע אינו מטהר את המעשה ואת עושיו.

חלקו השני והמרכזי של הספר – "המיתוס בהיסטוריה" – עוסק בגלגוליו ההיסטוריים של מיתוס "רוצחי המשיח". שכן מרגע שהדברים נכתבו והופצו, גורלם הופקד בידי המלומדים והפרשנים שהסבירו אותם ובידי הקוראים והמאמינים שהתחנכו לאורם. השאלה הגורלית בעניין זה היא, כיצד הבינו הנוצרים את מניעי היהודים שדרשו את מותו של ישו. האם היהודים ידעו שישו הוא מושיע ומשיחם כאשר דרשו את מותו? במהלך האלף הראשון לתולדות הנצרות, התפיישה הייתה שהיהודים שקראו לצלוב את ישו פעלו מתוך עיוורון ואי-הבנה, תפישה המבוססת על דבריו של ישו עצמו על הצלב: "אבי, סלח להם כי אינם יודעים מה הם עושים" (לוקס כג, 34). ואכן, אוגוסטינוס, גדול אבות הכנסייה הלטיניים, הבהיר, כי היהודים לא ידעו את מי הם הורגים. הם לא הבינו כי האדם שהם הורגים הוא אלוה. מכאן גם נבעה תפישתו את מקומם

של היהודים בהיסטוריה הנוצרית. הם עדים לאמנות כתבי הקודש הנוצריים אף שאינם מבינים אותם, ובפיזורם הם מסייעים להפצתם בכל אתר. משום כך יש לסבול את נוכחותם בעולם הנוצרי.

אבל למן המאה השתי-עשרה התחילה שאלת הכוונה לתפוס מקום מרכזי בחשיבה הדתית והמשפטית הנוצרית, ולמן המאה השלוש-עשרה קנתה לה שביטה הטענה, כי היהודים זיהו את ישו כמשיח והרגו אותו מתוך קנאה ורשעות. תומס אקווינס, גדול התאולוגים של ימי הביניים, הבחין בין יהודים מלומדים לבורים. לטענתו, המלומדים ידעו כי ישו הוא המשיח שהובטח להם, אך גם הבורים שלא ידעו אינם חפים מפשע, שכן בורותם הייתה בורות מרצון. היהודים, טען אקווינס, הרגו את ישו מתוך כוונה רעה. דעה זו, שהייתה מנוגדת לתורתו של אוגוסטינוס, הייתה הרת-גורל לגבי היהודים היושבים באירופה הנוצרית. כפי שהראה כהן בשניים מספריו הקודמים *The Friars and the Jews: The Evolution of Living Letters of the Law* (1982) *Medieval Anti-Judaism*, וכן *Ideas of the Jew in Medieval Christianity* (1999) (ובתרגומו לעברית: **כעיוור במראה: היהודי בתפיסה הנוצרית בימי הביניים** [2002]), דעות חדשות ומסוכנות אלה הושמעו ברמה בידי הדומיניקנים והפרנציסקנים שבידיהם הופקדו החינוך, המיסיון וההטפה בימי הביניים המרכזיים והמאוחרים.

התעמולה האנטי-יהודית שהפיצו הייתה מושתתת על הטענה, כי יהודי ההווה התכחשו לתורת אבותיהם, ומה שמכוון את חייהם איננה התורה שבזכותה סבלו אותם עד כה, אלא התלמוד, ספר שטני ומלא דברי כפירה, המוכיח כי היהודים הם יצורים לא רציונליים, אויבי האל עלי אדמות.

מן הטענה, כי היהודים ידעו את מי הם הורגים, נבע דימוי־השטני, כיצורים חורשי-רע וצמאי-דם, ודימוי זה גרר אמונה בפשעים מזעזעים שמבצעים היהודים – רצח פולחני, חילול לחם הקודש וקניבלזם פולחני. בכל אלה הוצגו היהודים כמשחזרים את מיתוס הצליבה כמצווה שחובה לעשותה. ביסודן של עלילות חוזרות ונשנות אלה, אומר כהן, מונחת הטענה, "כי כל היהודים, בכל זמן ובכל מקום, צלבו את ישו" (עמ' 109). כוחו של הספר מונח לא רק בטענה הגורפת, אלא גם בתיאור ובניתוח מפורט של מקרי מבחן. כך, כהן דן בפירוט בסיפור מותו של הנער ויליאם מנוריץ' (Norwich) בשנת 1144. זהו סיפור הרצח הפולחני הראשון שהגיע לדינו, והוא השתמר בפירטי פרטים הודות לאיש הכנסייה תומס ממונמות' (Thomas of Monmouth), שכתב ביוגרפיה של ויליאם הקטן ותולדות הנסיים שהתחוללו במקום קברו. ויליאם מוצג בסיפור זה כשה שנטרף בידי היהודים, והיהודים מוצגים כיורשיו של יהודה איש קריות. יהודי נוריץ' רצחו את ויליאם בפסח כדרך שהיהודים ביהודה צלבו את ישו, והם עשו זאת כשליחי הקהילה היהודית העולמית, שנציגיה מתכנסים מדי שנה בנרבון (Narbonne) וקובעים איזו קהילה תבצע רצח של נוצרי באותה שנה. מדובר אפוא ברצח פולחני וכל יהודי העולם אשמים בו. רק רוצחי ישו היו יכולים להרוג את ויליאם בזמן ובדרך שהדבר נעשה, טען תומס ממונמות', וכך הפך רצח ישו להוכחת עוונם של יהודי נוריץ'. אפשר להוסיף על כך, כי באופן דיאלקטי אותו טיעון עובד גם במהופך – עלילות הרצח הפולחני החוזרות ונשנות מייצרות סיפורי צליבה חדשים, המתרחשים בהווה, וכל היהודים באופן קולקטיבי אכן אשמים בהם. לגבי עלילת נוריץ' ודומותיה אי-אפשר יהיה לטעון, שהיהודים אינם יודעים את אשר הם עושים, כפי שנטען לגבי רצח ישו. משום כך הרצח הפולחני מהווה פרשנות ימי-ביניים מיתית לסיפור הצליבה המקורי, ותפקידה כפול: היא מראה את רצחנות היהודים בהווה ומאששת את רצחנותם המכוננת בעבר, אם מישו עדיין מטיל בה ספק.

מיתוס רוצחי המשיח הוא שגרם לכך, שעלילות הדם ועלילות לחם הקודש קנו להן שביטה בדמיון הנוצרי, חזרו שוב ושוב, השתכללו והתגלו כחסינות בפני ביקורת של מלומדים ושל אפיפיורים, שגינתו אותן וניסו להפריכן. המיתוס היה חזק מן הביקורת שנמתחה עליו והוא שנתן לעלילות את תוקפן. עוד קודם לכן הניע מיתוס של רוצחי המשיח את הפוגרומים שערכו הצלבנים ביהודים בערי הריין (Rhine) בדרכם לגאול את קברו של ישו מידי המוסלמים. הצלבן, שתפר על בגדו את סמל הצלב, ביקש ללכת בדרכו של ישו ולהזהות עם סבלו. מכאן ועד פגיעה ביהודים שגרמו לסבל הזה לא הייתה ארוכה הדרך. למן שלהי המאה האחת-עשרה התמקדה האדיקות הנוצרית בארצות הקתוליות בישו האדם ובסבלו. הפסיון – ענותו של ישו, עמד במרכז הטקסים, הדרשות והאמנות לסוגיה. המקום המרכזי שקנתה תורת הטרנסובטנציאציו

(transubstantiatio), חילופי המהות של הלחם והיין בעת טקס האוכריסטיה [Eucharistia]) בליטורגיה הנוצרית, השליכה אף היא על היהודים. הם דומיינו עתה כמי שמבקשים לפגוע שוב ושוב בגופו הסובל של ישו על-ידי פגיעה ברקיקי לחם הקודש שייצגו אותו. ביטוייה הקיצוני ביותר של אדיקות הסבל נמצא בספרות מדיטיטיבית, המתמקדת בסבלו הגופני של ישו. ספרות זו זכתה לפריחה והוסיפה להיכתב ולהיקרא מאות בשנים. הדיה נשמעים אף בימינו, למשל בסרטו של מל גיבסון, **הפסיון של כריסטוס**, המבוסס בחלקו על חיבורה של הנזירה אנה קתרינה אמריך (Emmerich או Emmerick, 1824-1774), **ענות המכאובים של אדוננו ישו כריסטוס** (Das bittere Leiden unseres Herrn und Heilandes Jesus Christ). אמריך כבר שייכת לעת החדשה, ואכן, כהן עומד על כך, שמיתוס רוצחי המשיח איננו מיתוס מדייבלי בלבד; הוא חודר לתוך העת החדשה וגלגול מודרני שלו אפשר לראות בפרשת דרייפוס.

עניין רב יש בפרק העוסק בתגובות יהודיות למיתוס הנוצרי, ובייחוד במקומות שבהם ניכרים שיתוף השפה והקרבה הרעיונית שזרימתה דו-כיוונית. מרטירולוגיה וקידוש השם מתחרים זה בזה בעת מסעי הצלב והפרעות ביהודי הריין, פסחא ופסח מתכתבים, והאמנות והספרות היהודית במאה העשרים מנכסות את ישו כקורבן יהודי המסמל את קורבנם של היהודים דווקא, לא של הנוצרים, בייחוד בעקבות השואה.

חלקו ההיסטורי של הספר מסתיים בדיון בוועידת הוותיקן השנייה ובצו שהוציאה לגבי יחסה של הכנסייה כלפי דתות לא-נוצריות. צו מפורסם זה – *Nostra aetate* – אישר מחדש את המורשת היהודית של הנצרות, גינה את רדיפת היהודים ואת "משנת האיבה" הנוצרית, ולגבי מיתוס רצח המשיח דחה את התורה העתיקה שראתה ביהודים כולם אשמים במותו. למרות שהרשויות היהודיות ואלה שהלכו בעקבותיהן דרשו את מותו, אומר הצו, אין לזקוף נגד כל היהודים שחיו אז את אשמת ענותו ומותו, ואף לא נגד היהודים החיים כיום. כהן מנתח את הצו, אך בסופו של דבר מביע את אכזבתו ממנו. אף שהוא מכיר בכך, שבועידה נעשה צעד חשוב לתיקון העוול כלפי היהודים, זהו צעד קטן מדי מבחינתו. גם אם אפשר להבין את האכזבה, ניתוח של העמדה הנוצרית על רקע האילוף החד-משמעי של כתיב קודש, שמעצם טבעם אינם עומדים לוויכוח, מאפשר להגיע למסקנה אוהדת יותר. תעיד על כך ההסתייגות הזועמת של חוגים נוצריים שמרניים-קיצונים מן הצו.

בחלק השלישי – "המיתוס והאמנויות" – בוחן כהן את המיתוס באמנות הוויזואלית ובאמנויות הבמה. בעוד שלגבי האמנות הוויזואלית מציג כהן את תהליך ההחרפה שחל מתיאור ה"סינגוגה העיוורת" למרגלות הצלב ועד תיאורם השטני של היהודים באמנות של ימי-הביניים המאוחרים, לגבי המחזה הדתי הוא מתאר תנועה הפוכה – שכתוב הטקסט של מחזה הפסיון המפורסם בעיירה אובראמרגאו (Oberammergau) שבבוואריה, כדי שיעמוד בביקורת של יהודים ונוצרים, בעיקר בעקבות מלחמת העולם השנייה. הוא מסיים בדיון בחמישה סרטי קולנוע על הפסיון והדרך שבה מוצגים בהם היהודים.

מפגשים בהיסטוריוגרפיה של היהודים בימי הביניים

אפרים שהם שטיינר

Christoph Cluse (ed.) / **The Jews of Europe in the Middle Ages: Tenth to Fifteenth Centuries** (Proceedings of the International Symposium Held at Speyer, 20–25 October 2002), Brepols:Turnhout 2004, 512 pp.

ייחודו של הכנס, שהתקיים בשנת 2002 בעיר שפייר (Speyer) בגרמניה, ושל אסופת המאמרים שראתה אור בעקבותיו בעריכתו של כריסטוף קלוזה, מתמצה במילה אחת – מפגש. הכרך הוא מפגש בין מרכזה של אירופה ומערבה, בין החוקרים של המרכזים היהודיים בדרום אירופה ובצפונה, בין חוקרים ישראלים לחוקרים אירופאים, ובין סוגי המקורות השונים המשמשים את החוקרים – מקורות פנים-יהודיים ומקורות חיצוניים, מקורות טקסטואליים וממצאים חומריים ואמנותיים, המאירים את חייהם של יהודי אירופה בתקופה הנדונה. חשוב מכול לטעמי הוא המפגש הבין-דורי. עורך הכרך בחר לתת בו במה, הן להיסטוריונים ותיקים וידועי-השם והן לחוקרים צעירים שעניינם יהודי אירופה בימי הביניים. מפגש מעין זה איננו מובן מאליו: חשיבותו נעוצה באינטגרציה בין חקר ההיסטוריה, התרבות, היצירה הרוחנית והממצא החומרי. המפגש בין נציגי הדיסציפלינות השונות והמסורות ההיסטוריוגרפיות המגוונות מעניק לכרך משמעות מעבר לאסופת המאמרים – בבחינת שלם העולה על סכום חלקיו. השילוב של כל אלה בכנס אחד ובכרך אחד הוא לפיכך קריאת כיוון שטמונה בה תקווה לעתיד. האסופה מאפשרת לקרוא בראשית המאה העשרים ואחת להכיר את מצב המחקר בנוגע לעולמם של יהודי אירופה בימי הביניים מנקודות מבט שונות ומזוויות חדשות המעניקות לתמונה ממד של עומק. הכרך הוא תוצר מסכם של שני מפעלי מחקר, שמומנו מכספי האיחוד האירופי (EU): האחד נעשה במכון לחקר ההיסטוריה של היהודים ע"ש אריה מימון באוניברסיטת טריר (Trier) שבגרמניה ועניינו "תרבות, נייודות הגירה והתיישבות של יהודי אירופה"; האחר היה התשתית לתערוכה "יהודי אירופה בימי הביניים", שהוצגה במוזאון ההיסטורי של הפֶּלְטִינְט (Historisches Museum der Pfalz) בעיר שפייר בין נובמבר 2004 למרס 2005.

בכרך למעלה משלושים מאמרים והוא מחולק לחמישה מדורים. המדור הראשון דן בממדיו של הנושא הרחב הנסקר בכרך, וכבר כאן בחר העורך להצביע על זוויות שונות: הזווית הנוצרית במאמרה של אנה ספיר אבולעפיה (Sapir), והזווית היהודית במאמרו של פטר שפר (Schäfer), על יהודים ונוצרים בראי **ספר חסידים**. כאן מן הראוי לציין,

ד"ר אפרים שהם שטיינר מלמד במחלקה להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. ספרו, **חריגים בעל כורחם: משוגעים ומצורעים בחברה היהודית באירופה בימי הביניים**, ראה אור בהוצאת מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל בשנת 2008.

shohamst@bgu.ac.il :ל"א

זהו ספר חזק ומרשים. הוא מרשים בהיקפו ההיסטורי, בשפע המקורות שהוא מתבסס עליהם ובסוגיהם השונים – כרוניקות ודרשות, ספרות ושירה, ציור ופיסול, תאטרון וקולנוע. עם זה, בעניין המשך ההיסטורי, אפשר לתהות על הצורך לשייך את משפט דרייפוס לאותו סיפור עתיק יומין עצמו, כפרק נוסף שלו. הדיון במשפט דרייפוס יוצר הרגשה מסוימת של השטחה, כאילו הכול כבר היה ומה שהיה הוא שיהיה. והלוא תפקידנו כהיסטוריונים לעמוד על הייחודי, על ההבדלים בין תופעות ותקופות, ולא לצבוע את כולן באותם צבעים קודרים של שנאת עולם חסרת מרפא. מה עוד, שבפרשת דרייפוס נשמעו ברמה קולות אחרים והדיה אינם בהכרח זהים לאלה של אותה איבה ימי-ביניימית.

ובאשר למקורות, כאן עולה שאלה הפוכה, לגבי הגבלת הדיון לנצרות הקתולית בלבד, תוך התעלמות מוחלטת מנצרות אחרות, בייחוד מהנצרות היוונית-האורתודוקסית. מאז שלהי ימי הביניים התקיימו קהילות יהודיות גדולות בארצות מזרח-אירופה, והן הפכו בראשית העת החדשה למרכז היהודי הגדול ביותר. מה היה יחסה של הנצרות בארצות אלה כלפי המיתוס של רצח המשיח? האם אפשר לראות הבדל בין הבנת הסיפור ופרשנותו שם להבנתו ופרשנותו באירופה הקתולית, ואיך השפיע הדבר על היהודים? הדיון במרחב המזרח-אירופי מצריך מן הסתם ספר נוסף, אך רמזים לגביו, ולו לצורך השוואה, היו מועילים גם לספר הזה.

מטבע הדברים, ספר בהיקף כזה מעלה שאלות, אך אין בדבר כדי לפגוע בהישגיו. מעל לכול, הוא מצליח לספר באופן בהיר וממוקד את סיפורו של סיפור הצליבה הנוצרי והשלכותיו על גורל היהודים. למרות שמדובר בסיפור נוצרי, סיפור שהיהודים אינם מאמינים בו ולא היה להם חלק בעיצובו, במשך מאות שנים הם מילאו בו את תפקיד הנבל, כלי משחק בידי הנוצרים, אובייקט לפנטזיות ולעלילות. הנושא קשה, ואין תמה שהספר נכתב מתוך אмпפתיה ולהט. פרקים אחדים בו (כגון הפרק על עלילות הדם) כתובים בלא מעט פתוס. על אף הדיון ההיסטורי השקול, לא מעט קטעים נקראים כמעין "אני מאשים" נגד הנצרות. לא בכדי מביא כהן בסופו של הספר את דבריו הנוקבים של ג'ורג' סטיינר (Steiner): "הפתרון הסופי, שתוכנן ובוצע על-ידי הנציונל-סוציאליזם במאה העשרים, הוא מסקנה הגיונית ואקסיומטית לחלוטין מזיהוים של היהודים כיהודה (איש קריות) [...] מי אפוא בגד במי?" למרות שהשאלה מצוטטת רק בסיומו של הספר, היא מהדהדת לכל אורכו.

כי בקיץ 2009 השיק פטר שפר באוניברסיטת פרינסטון את מאגר המידע הממוחשב לגרסאותיו השונות של **ספר חסידים** בכתבי-יד (https://etc.princeton.edu/sefer_hasidim); כמו כן מגיעים בקרוב אל סיומם שני מפעלי מחקר חשובים הקשורים ב**ספר חסידים**, פרי שיתוף פעולה בין ישראל יעקב יובל, אלפרד האורקאמפ (Haverkamp) ופטר שפר, על דימויי נשים ועל יהודים ונוצרים ביצירה זו. הנושא האחרון קשור קשר הדוק למאמרו של שפר בכרך שלפנינו. שני מאמרים נוספים במדור הראשון מתחקים אחר ההיבט הפוליטי: האחד, מאמרו של דויד אבולעפיה, בוחן את יחסם של בתי-המלוכה באירופה ליהודים ואת היהודים ששירתו אותם; האחר, מאת אלפרד האורקאמפ, בוחן את היהודים כיסוד עירוני באוכלוסייה. מאמר אחרון במדור זה עוסק בדפוסי ההתארגנות הפוליטית היהודית – הקהילה והארגון הטריטוריאלי היהודי (מאמרו של יעקב גוגנהיים).

המדור השני עניינו ביהודים שחיו לחופיו האירופיים של הים התיכון. גם כאן אנו מוצאים סקירת-על של התרבות הים-תיכונית כולה באמצעות אחד ממיצגיה המובהקים – הרמב"ם (מאמרה של שרה סטורמזה). בהמשך אפשר למצוא דיונים בתולדות היהודים במרכזים השונים של דרום-אירופה, הן אלה שנמצאו אז תחת שלטון האסלאם (מאמרו של מנחם בן ששון על תולדות יהודי אל-אנדלוס) והן אלה שהיו תחת שלטון נוצרי בחצי-האי האיברי על ממלכותיו השונות, בפרובאנס ובאיטליה. שלמה סימונסון דן ביהודי סיציליה ודרום איטליה. חבל שמסקירה מקיפה זו נפקד מקומם של יהודי הבלקן, שחיו בתקופה זו תחת שלטון ביזנטי והנחילו לנו יצירה רוחנית חשובה (למשל, מדרשו של החכם היהודי בן המאה האחת-עשרה, ר' טוביה בן אליעזר, "לקח טוב". עוד על יצירה זו וקשריה עם המרכז היהודי באשכנז במאמרו של אפרים קנרפוגל ומרק ספרסטיין, "דרשות מביזנטיון בכתב יד: תיאור כתב היד וקטעים בענייני תפילה ובית הכנסת", **פעמים** 78, תשנ"ט, עמ' 164-184).

במדור השלישי נדונים תולדות הקיבוצים היהודיים בצפונה של אירופה: בגרמניה היא אשכנז, בממלכת אנגליה ובצרפת. כאן אנו מוצאים דיונים על יעדיהם הכלכליים של יהודי אנגליה (רובין מונדיל [Mundill]) מאמר סקירה על אופייה של הקהילה היהודית בצפון צרפת (ג'ררד נהון [Nahon]) ושני מאמרים העוסקים בגרמניה: ריינר ברצן (Barzen) בוחן את הארגון העל-קהילתי בארץ הריין בראשית המאה הארבע-עשרה, ומאמרו הוא למעשה המשך, ממוקד מבחינה גאוגראפית, למאמרו של גוגנהיים במדור הראשון. בנוסף אנו מוצאים כאן סקירה מאת יורג מולר (Müller) על אודות "תקופת הגזרות" באשכנז בין הפוגרום במיינץ (Mainz), בשנת 1283, דרך אירועי רינדפלייש (Rindfleisch), בשנת 1298) ופרעות ארמלדר (Armlader; בשנים 1336-1338), ועד לפרעות הקשורות באירועי "המגפה השחורה" (בשנת 1350). הדיון בתולדות יהודי הונגריה בימי-הביניים במאמרה של נורה ברנד (Berend) תורם תרומה חשובה להיסטוריוגרפיה של קיבוץ יהודי זה.

המדור הרביעי, שהוא בעיני המרתק ביותר, דן בהיבטים שונים של החיים היהודיים: בכלכלה, בחברה ובהיסטוריה

האינטלקטואלית היהודית. כאן קיבץ העורך כמה מאמרים מרתקים, שעניינם הדרך שבה מתרחשות תמורות בחברה ובהגות. שני המאמרים הראשונים (מאת רמי ריינר ושמחה עמנואל) דנים במגעים בין-תרבותיים בתוך הציבור היהודי. הדמויות המרכזיות בדיונים אלה – ר' יצחק מדמפייר, ובייחוד ר' יצחק בן משה מווינה ור' מאיר מרוטנבורג – נדדו ברחבי אירופה בבקשם דעת ותורה. נדודיהם והחשיפה לתרבויות ומסורות יהודיות מגוונות הולידו חדשנות ומשב רוח רענן ביצירה הרוחנית היהודית. התפתחות ההלכה היהודית נדונה גם במאמרו של חיים סולוביצ'יק, שבוחן את התפר בין הלכה וכלכלה ואת האיסור היהודי על "יין נסך": דרכי עיבודו של האיסור בתרבות ההלכתית היהודית בגרמניה השפיעה, הוא טוען, על אחד העיסוקים המרכזיים של יהודים במערב אירופה – הלואה בריבית (וראו על כך גם את שני ספריו של חיים סולוביצ'יק, שיצאו לאור בעברית בשנים האחרונות: **"ינים"**. **סחר בינים של גויים: על גלגולה של הלכה בעולם המעשה**, תל-אביב 2003, והיין בימי הביניים. **יין נסך: פרק בתולדות ההלכה באשכנז**, ירושלים 2007). בהלואה בריבית מזווית אחרת דנה אנגרט הולטמן (Holtmann), שבוחנת מקרוב את ספרי חשבונות והפנקסים של איגוד יהודי להלוואה בריבית בווזל (Vesoul) שבצרפת אשר השתמרו בארכיון של העיר דיז'ון (Dijon). מחקרה מאפשר הצצה, לא רק אל עולמם של יהודים, אלא אל כל התרבות של ניהול החשבונות וניהול הספרים בימי-הביניים והתפתחות הביורוקרטיה בתחום זה. העיסוק היהודי ברפואה נסקר אף הוא במדור הרביעי בהדגשת המקום המרכזי שתפסו יהודים בקרב העוסקים ברפואה (מאמרו של קיי פטר ינקריפט [Jankrift]). מרתה קיל (Keil) מתארת, באמצעות שימוש משולב במקורות יהודיים פנימיים ובחומר ארכיוני עירוני, ותוך התמקדות בנשים ששימשו פרנסיות של הקהילה בעיר רגנסבורג (Regensburg) בדרום גרמניה, את התפקיד שמילאו נשים יהודיות במרחב הציבורי – נושא שזוכה בשנים האחרונות לחשיפה מחקרית רבה וחשובה (דוגמאות נוספות לדיון בנשים היהודיות בימי-הביניים הן ספריהם של אברהם גרוסמן, **חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים**, ירושלים 2001, ואלישבע באומגרטרן, **אמהות וילדים: חיי משפחה באשכנז בימי הביניים**, ירושלים 2005). ההיבטים התרבותיים נדונים במדור זה במאמרה של ויוויאן מאן (Mann), שסוקר את האדריכלות של המרחב היהודי המקודש, בית-הכנסת, ומצביע על היסודות האדריכליים המרכזיים כמגדירי זהות תרבותית, וכן במאמרה של אריקה טים (Timm) על ההיסטוריה הקדומה של לשון היידיש, ההתפתחויות הפנימיות של השפה והדיאלוג הפורה עם הגרמנית הגבוהה בת-הזמן.

מרכזים יהודיים מסוימים, כמקרי דוגמא לקולקטיב כולו, מוצגים במדור החמישי של הכרך. חדשנותו של מדור זה היא בהסתמכות, הן על ממצאים טקסטואליים והן על ממצאים ארכאולוגיים ושילוב ביניהם. גם במדור זה מתמקד הדיון במרחב האשכנזי-הגרמני (שישה מתוך שמונה המאמרים במדור). העורך מצדיק את ההתמקדות בגרמניה בכך, שבמקומות אחרים לא שרדו תעודות וממצאים ארכאולוגיים באותה מידה. מתיאס שמידט (Schmidt) חוקר את המרכז

משלחת של סוחרים יהודים בפני הקיסר היינריך השביעי, שנת 1312 בקירוב (אימג'בנק ישראל / Gettyimages)

הכרך מסתיים בדברי סיכום קצרים של העורך שמציע, לאור המחקרים שהובאו בכרך, לנטוש את התובנות הישנות לגבי האינטגרציה של יהודי אירופה בסביבתם ולאמץ גישה המתאימה לעדויות החדשות לגבי רבדים שונים ונקודות שונות על פני הרצף בין השתלבות גמורה להדרה מוחלטת בתחומים שונים של החיים. כתמונה לכריכת הספר בחר העורך באחד מן הסמלים התרבותיים המובהקים של יהודי גרמניה בימי הביניים: תמונת קבריהם של ר' מאיר בן ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג וזוסקינד אלכסנדר בן שלמה מווימפן, שתרם את הכסף לפדיון עצמותיו של מהר"ם בשנת 1303, עשור לאחר מותו של מהר"ם בכלא בשנת 1293. המצבות הללו והסיפור שמאחוריהן מסמלים את תהפוכות החיים ואת המגעים בין יהודים לבין עצמם ובינם לסביבתם בגרמניה של ימי הביניים: המצבות נמצאות בבית הקברות היהודי העתיק בוורמס, ולפי התמונה בתזמננו נראה, כי רבים פוקדים את הקבר גם כיום, מניחים כנהוג אבן על המצבה ואף מדליקים נרות ליד קברו של הרב הנערץ. דווקא תמונה זו מחדדת את הצורך לבחון שאלות חדשות נוספות, שהכרך שלפנינו לא דן בהן. עם כל מעלותיו של הספר, בולטים בהיעדרם נושאים חשובים: המנהג היהודי; הבדלי המנהגים בין המרכזים היהודיים השונים בצפונה של אירופה; המתח האפשרי בין העילית הלמדנית, שתיעדה את המנהגים וניסתה להסבירם, לבין קבוצות אחרות בציבור היהודי, שאולי נהגו אחרת או שהבינו אחרת את משמעות המנהג; וכן מגע אפשרי והיכרות בין העולם של המנהג היהודי לסביבה הלא-יהודית. כל אלה הן שאלות נכבדות, שכמעט שאינן נזכרות בכרך שלפנינו. גם סוגיות כגון חקר המשפחה, מוסדות הצדקה והעזרה ההדדית, הליטורגיה הייחודית במרחב האירופי, המגיה היהודית באירופה ושלל היבטים "העממיים" של התרבות – כל אלה נפקד מקומם. החסרים מזמינים כנסים נוספים וכרכים נוספים, שיבחנו את הסוגיות הנוספות באותה מידה של עומק ורב-גוניות כפי שנעשה בספר נכבד זה.

היהודי בקלן (Köln) באזור הריין התחתון באמצעות מסמכים מן הארכיון העירוני; קרלהיינץ מולר (Müller) בוחן את המצבות בבית הקברות היהודי בוירצבורג (Würzburg), שהתגלו בעת הריסת מבנה עתיק בעיר בשנת 1987. בימים אלה (תחילת שנת 2010) עומד לראות אור מחקר מקיף המביא את הממצא האפיגרפי כולו ומנתח אותו לעומק (פירות ראשוניים של מפעל זה הובאו במאמריו של אברהם (רמי) ריינר, "שבר קרב אל שבר: גילויים מבית הקברות היהודי של וירצבורג", **זמנים** 95, קיץ 2006, עמ' 52-57, וכן "אבן שכתוב עליה: תוארי הנפטרים על מצבות בית העלמין בוירצבורג 1147-1346", **תרביץ** עח 2008, עמ' 123-152). מאמרה של סילביה קודרינו-וינדאור (Codreanu-Windauer) מתאר את החפירות הארכאולוגיות ברובע היהודי של רגנסבורג ואת הממצאים מבית הכנסת המקומי, והוא דן בשאלת השתלבותה של השכונה היהודית במרחב העירוני הכללי. פמלה מניקס (Mannix) עושה שימוש בארכיונים העירוניים של אנגליה על מנת לתאר את קווי המתאר והנכסים שהיו שייכים ליהודים בעיר אוקספורד, ברובע היהודי (Jewry) ומחוצה לו, עד לגירוש בשנת 1290. למאמר זה מצורפות מפות מפורטות ומאירות עיניים. שלושת המאמרים האחרונים דנים בשתיים מן הקהילות היהודיות החשובות בגרמניה, שפיר וורמס (Worms) – שני מאמרים מספרים את ההיסטוריה היהודית-העירונית בשתי ערים אלו, ומאמר אחד מביא עדויות מן המחקר הארכאולוגי על בית הכנסת בשפיר.

לתולדותיהם של יהודי אשכנז, תרבותם ואורחותיהם, מוקדשים 15 מתוך 34 המאמרים בקובץ – תעודת כבוד למחקר האינטנסיבי על קורותיהם של יהודי אשכנז שנעשה באוניברסיטאות בגרמניה ובישראל. עובדה זו מדגישה ביתר שאת את הצורך בחקירה דומה של קהילות יהודיות אחרות בצפון אירופה. חקירה כזו הייתה יכולה לתת בידינו כלים להשוואה ולהערכה נכונה של מקומם של יהודי אשכנז במרחב האירופי בכללותו.

דיוקנה של קהילה יהודית בימי הביניים

בעז שושן

מרים פרנקל / "האהבים והנדיבים": עילית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים, הוצאת מכון בן צבי ויד בן צבי והאוניברסיטה העברית, ירושלים 2007, 703 עמ'

ספר זה הוא עיבוד של עבודת דוקטורט שנכתבה באוניברסיטה העברית בירושלים. המקור ההיסטורי העיקרי שעליו מבוסס הספר הוא כשלוש-מאות תעודות מגניזת קהיר, ומתוכן מביאה המחברת בחלקו השני של ספרה מאה תעודות כלשונו בצירוף תרגום והערות.

לספר ארבעה שערים. הראשון מוקדש להצגת מסגרת הזמן או ההקשר הפוליטי, היינו ראשית התקופה הפאטמית במאה העשירית לספירה ועד סוף התקופה האיובית באמצע המאה השלוש-עשרה. שער זה מתווה בקצרה את העליות והמורדות שחלו במצבה של קהילת יהודי אלכסנדריה. כן מוצגת בשער זה מסגרת המקום, היינו, המרחב העירוני אשר שימש זירה עיקרית לתהליכים ההיסטוריים בקרב הקהילה, ובו מקומות כגון השוק, הנמל, מבני הציבור, בתי-הכנסת, בתי המגורים ועוד.

השער השני מציג ממצאים של מחקר פרוסופוגרפי והוא מושתת על אוסף ביוגרפיות של מנהיגי הקהילה בתקופה הנדונה. מדובר בארבעה-עשר "פעילים פוליטיים", שתפקדו כאנשי ציבור בין שהחזיקו בתארים רשמיים ובין שלא. מדובר בעיקר בדיינים, אך גם בשני סוחרים וברופא.

פרנקל מנתחת את החומר ומגיעה למסקנות בדבר "מערכת

יחסים סימביוטית" בין שני אישים והציפיות שיצרה במקרה אחד (עמ' 105) או החתירה לשימור הסטטוס קוו במקרה אחר (עמ' 106). שער זה מעניין ביותר בכך שהוא פורש באופן מיקרוקוסמי את היחסים המורכבים בין אנשי העילית. כדוגמה מרשימה לניתוח שעושה פרנקל, אפשר להביא את הדיון באבו נצר בן אבראהים (עמ' 101-107), למרות שמסמכי הגניזה בעניינו משתרעים על פני טווח כרונולוגי קצר ביותר (בין השנים 1134-1141). מדובר בסוחר שהחל

פרופסור בעז שושן, חוקר עולם האסלאם בימי הביניים, מלמד במחלקה להיסטוריה כללית באוניברסיטת בן גוריון בנגב.

boazsh@bgu.ac.il : 7

את דרכו בסחר הודו בנוסף לפעילות מסחרית פנימית, ויותר מאוחר התבסס מעמדו כמתווך באלכסנדריה. חנותו שימשה "כמרכז מודיעין", ובאמצעות קשריו עם נכבדי הקהילה קשר אבו נצר קשרים גם עם אנשי שררה מוסלמים, קשרים שאותם ניסה לתרגם לרווחים פוליטיים לטובת הקהילה. על סמך ניתוח הפרטים בפעילויותיו השונות, כפי שהן מתוארות במסמכים, מגיעה פרנקל לתובנות פסיכו-פוליטיות לגבי התנהלותו של אבו נצר מאחורי הקלעים והפעלת חוטים סמויים, וכן לגבי נטיות אישיות שונות, הערכה כלפי אנשי רוח, יושר ומהימנות ועוד.

השער השלישי מבקש להסביר כיצד הצליחה ההנהגה לשרוד ולשמר את מנהיגותה בתקופה הנדונה. בשער זה דנה המחברת, בין השאר, במיקומו של מקור הסמכות של מנהיג הקהילה המקומית בתודעת בני הזמן (דימוי המנהיג כאב סמכותי או רחום, למשל), במקורות הכוח (כגון תפקידים, קשרים עם גאון ישיבת ארץ ישראל ויותר מאוחר עם הנגיד המקומי), במגוון הכלים ובאסטרטגיות שנקטו מנהיגי הקהילה להבטחת מנהיגותם. מעניינת כאן ההערה, לפיה לא הייתה להנהגה היהודית סמכות להוציא אל הפועל עונשי גוף ומעצר, ולגביהם הייתה תלות בשלטון המוסלמי כזרוע מבצעת (עמ' 178). הערה מעניינת אחרת היא לגבי היתרון שהיה למנהיגים הדיינים הודות לכך שחלשו על מידע רב, כיוון שבני הקהילה נהגו להפקיד בידיהם מסמכים למשמרת – וכך הכוח היה מבוסס על "ארכיון פרטי" (דומה שכאן, דווקא לאור הדיון המתודולוגי שעורכת פרנקל לפרקים, מתבקשת התייחסות קצרה לתפישת הידע-כוח מבית מדרשו של מישל פוקו [Foucault]). המחברת אף מנסה להתחקות אחר האופן שבו תפשו

יהודי אלכסנדריה את המנהיגות וההנהגה. השער הרביעי מסיק על קיומה של עילית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה על-פי ארבעה קריטריונים כלליים: אינטרסים משותפים, מנגנון הכשרה ומיון, תרבות משותפת ומנגנון ארגוני.

בצד התיאורים והניתוח של הממצאים, ניתן מקום נכבד באופן יחסי להצגת מתודות מחקריות. כבר בפתח ספרה (עמ' 3-6) מקדימה המחברת מבוא מתודולוגי, שבו היא מבקשת לטעון, כי למרות העיסוק בעילית, או ליתר דיוק בכתריסר דמויות של מנהיגי הקהילה, מדובר בדרך היחידה להגיע אל קבוצות "אילמות" נוספות, או בניסוח של גיאטרי ספיבק (Spivak) "לתת למוכפפים לדבר". המחקר הוא דיאכרוני, במובן זה שהוא מנסה לתאר תהליך, רצף התפתחות לאורך

קראו בגיליון הבא של זמנים, אביב 2010:

- **ריאיון עם ההיסטוריונית שולמית שחר**
- **ניקולס טרפסטר על מותן של נערות בבית-יתומים בפירנצה במאה השש-עשרה**
- **רודולף דקר ומריאן בֶּהֶרְמַן על יומנו של ילד הולנדי מהמאה השמונה-עשרה**

.....

קובץ מיוחד בעריכת יפעת וייס:

מסע אל הוויות ישראליות

- **בועז לב טוב על קשרים בין יהודים לערבים בארץ בשלהי התקופה העות'מאנית**
- **דניאל מונטרסקו על ישראליות העירונית**
- **דורון בר על מקומות קדושים ליהודים במדינת ישראל**
- **אדווין סרוסי ואסף שלג על החוויה המוסיקלית הישראלית**
- **ענת הלמן על ביגוד וישראליות בשנותיה הראשונות של המדינה**
- **יעל גילעת על הצורפות של יוצאי תימן**

.....

בגיליונות הבאים של זמנים קבצים

מיוחדים בנושאים הבאים:

- **פרקים בתולדות השיער**
- **פרקים בתולדות הספר והדפוס**
- **איחוד כפול: גרמניה ואירופה אחרי 1989**
- **המרחב העירוני בעידן המודרני**

בקרו באתר הבית של זמנים:
www.openu.ac.il/zmanim/

ציר זמן מוגדר. את מסגרת המרחב (שער ראשון לעיל) היא רואה, בהשפעת גישות אנתרופולוגיות, כ"קונטקסט" יותר מאשר "טקסט" וכאתר של שדה מחקר מיקרו-היסטורי, שחושף אמתות כלליות יותר מאשר נושא המחקר. אם יורשה לכותב שורות אלה לחדד את הדברים, בעקבות הניסוח של המיקרו-היסטוריון ג'ובאני לוי (Levi) והאנתרופולוג קליפורד גירץ (Geertz), מבקשת פרנקל לחקור באלכסנדריה, לא את אלכסנדריה. עניין מתודי אחר הוא כוונתה להציג גישה חדשה כלפי המסמך ההיסטורי הרואה בו טקסט דורש פרשנות. הגישה חותרת, בעקבות ז'אק דרידה (Derrida), לקרוא את הטקסט קריאה כפולה: הראשונה, שבפישוט הניסוח של פרנקל אפשר לקרוא לה הרמנויטית, והאחרת, שגרתית פחות, היא "קריאת עומק נוספת", שתחשוף רבדים סמויים ובלתי-מודעים מתוך ההנחה, שבכל טקסט יש יותר ממה שגלוי לעין כחלק מהשיח שבו הוא מתקיים.

בניסיונה לגלות את תפישת ההנהגה בקרב היהודים בקהילת אלכסנדריה, מבקשת פרנקל "לרדת לרבידיה העמוקים של התודעה ולדלות מתוכה את 'מודל העולם' שלהם, את תפישותיהם הראשוניות והבלתי-מודעות לעתים, "המשמשות מאגר סמנטי בסיסי לתמונת עולם המשותפת לבני קבוצה תרבותית מסוימת" (עמ' 197). זוהי גישה היסטורית, שאסכולת האנאל (Annales) הצרפתית כינתה בזמנה "החקר ההיסטורי של המנטליות" (mentalités). פרנקל מנסה ללכת בדרכו של חוקר ימי-הביניים, אהרן גורביץ', כפי שהותוותה בספרו **תמונת העולם של אנשי ימי-הביניים** (תרגם לעברית פטר קריקסנוב, ירושלים 1993), אלא שבניגוד לחומרים המגוונים (ספרות, אמנות וכולי) שעליהם נסמך גורביץ', נאלצת פרנקל להסתפק בשפת הכתיבה בלבד (מטבעות לשון קבועות, אופני הבעה והתנסחות ועוד).

כל הדיונים המתודולוגיים בספר הם מאלפים, אך לעתים נראה, שפרנקל מרחיקה בהם לכת. לדוגמה, בהקדמה המתודית לניתוח הפרוסופוגרפי שבשער השני מביאה המחברת את המלצתו של ז'ן-פול סרט (עמ' 48) לקרוא קריאה "אופקית ואנכית" לסירוגין את הביוגרפיה של היחיד ואת השיטה החברתית, בנימוק ש"אדם לעולם אינו [רק] אינדיבידואום. עדיף להגדירו כ'יחיד אוניברסלי'". קשה לראות את הרלבנטיות שבעמדתו של הפילוסוף הצרפתי ואת יישומה המעשי בניתוחה של פרנקל. כך למשל, המסקנה שהיא מסיקה מניתוחה המרשים את דמותו של אבו נצר, לפיה אפשר להבין באמצעותה את דרכי פעילותה של העילית המנהיגה (עמ' 107), נראית מסקנה מוגזמת. דוגמא אחרת היא הדיון המתודי להבהרת מושג ה"כוח" בתחילת השער השלישי, דיון הלכות מתחום התאוריה הסוציולוגית ונראה מיותר. אך למרות הנטייה הקלה "להיסחף" בשדה המתודולוגי, אין ספק שלפנינו ספר איכותי שתורם תרומה חשובה לחקר היהדות של אזור הים התיכון בימי-הביניים.

והערה אישית לסיום: לפני שנים רבות הציע ש"ד גויטיין, המוביל בחוקרי הגניזה, לכותב שורות אלה כנושא לדוקטורט לחקור את אלכסנדריה לפי מסמכי הגניזה. מסיבות שונות לא יצא הדבר אל הפועל. לפחות לפי ספרה המשובח של פרנקל, נראה שטוב שכך.